

17. Миколаївський облдержархів. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 18. (26).
18. Заковоротній Д. І. Миколаївський особливий комітет піклування про народну тверезість // Науково-методична конференція. Могилянські читання — 99. — Миколаїв, 1999. — Т. 4. — С. 132.
19. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 23.
20. Миколаївський облдержархів. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 39.
21. Миколаївська газета. — Миколаїв, 1907. — № 340. — С. 3-4.
22. Ранковий кур'єр. — Миколаїв, 1907. — № 340. — С. 4.
23. Статут Українського товариства "Просвіта". — Миколаїв, 1907. — С. 3.
24. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 54-56.
25. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас. — Миколаїв — Одеса, 2002. — С. 159.
26. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 9.
27. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 33.
28. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 31-35.
29. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 12.
30. Миколаївська пошта. — Миколаїв, 1909. — № 30. — С. 4.
31. Цимбал Л. М. Віхи діяльності Просвіти (1907-1924) // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія, Етнографія. Культура. Нові дослідження". — Миколаїв, 1997. — Т. 2. — С. 188-192.

Т. М. Моїсеєва

РОЗВИТОК ФОРМ ТА ЗАСОБІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ ПІСЛЯ ПРОВЕДЕННЯ МІСЬКОЇ РЕФОРМИ 1870 р.

Проблема розширення компетенції місцевих органів самоврядування останнім часом стала одним із гасел різних політичних сил, особливо в зв'язку з реалізацією політичної реформи. Питання поділу владних повноважень, сфер впливу, формування місцевих бюджетів часто викликають певне протистояння

органів влади верховного та місцевого рівнів. За якими критеріями визначатимуться межі самостійності та царин діяльності регіональних владних структур, яку частку у фінансуванні місцевих програм візьме на себе держава?

Для розуміння та вирішення цих питань корисним було б вивчити досвід діяльності органів громадського самоуправління (особливо в соціальній галузі), створених в ході проведення буржуазних реформ 60-х рр. XIX ст. в Російській імперії.

В науковій літературі проблема соціальної діяльності міських дум та управ ще не дістала достатнього висвітлення. Певні аспекти цієї проблеми знайшли відображення в праці О. М. Марченко (деякі відомості по діяльності органів міського самоврядування Півдня України в сфері освіти та охорони здоров'я) [1]. Інтерес представляють опубліковані в XIX ст. праці, де робиться спроба відтворити загальну картину зародження благодійного руху в Одесі [2]. Більша частина матеріалу, в якому в тій чи іншій мірі представлена згадана проблема, носить навчальний характер і видана російськими авторами [3].

Виходячи зі сказаного, метою даної статті є дослідження головних напрямків та форм діяльності одеських органів самоуправління в соціальній області.

Міські органи самоврядування виникли на хвилі широкого суспільного руху другої половини XIX ст., націленого на лібералізацію державного устрою. Згідно з “Міським положенням”, затвердженим царем влітку 1870 р., почалось проведення міської реформи.

За міською реформою в містах України створювалися виборні міські думи як розпорядчі органи й міські управи як виконавчі.

Органи міського управління займалися питаннями благоустрою, торгівлі, промисловості, охорони здоров'я, народної освіти та ін.

При розподілі коштів на фінансування окремих статей місцевого бюджету міста повинні були віддавати перевагу так званим “обов'язковим витратам”: на утримання поліції, пожежних частин, військових, опалення і освітлення в'язниць та ін.

Тільки після покриття всіх обов'язкових витрат міське управління мало право спрямовувати кошти, що залишалися, на так звані “необов'язкові витрати”: на утримання лікарень,

благодійних установ, народну освіту, благоустрій міст. Незважаючи на це, саме у цій сфері своєї діяльності міські думи домоглися найбільших успіхів [4].

В багатогранній соціальній діяльності міських дум поважне місце займали заходи по розвитку народної освіти. Для здійснення керівництва цією сферою думи створювали спеціальні комісії, комітети або відділи по освіті. На засіданнях дум обиралися опікуни шкіл, училищ, виховних закладів, які відкривалися за ініціативою міського самоврядування. Видатки на освіту склали значну частину бюджету міських дум: наприклад, витрати Одеси в 1874 р. дорівнювали 103 тис. крб., або 6,4 % усіх витрат міста, в 1893 р. — 288 тис. крб., або 9 % витрат [5].

Пріоритетним напрямком в освітній галузі був розвиток початкової освіти. Вже невдовзі після проведення міської реформи швидко зростає мережа народних училищ: якщо в 1879 р. місто утримувало 27 училищ з 50 класами (кількість учнів — 2787), то в 1887 р. — 42 училища в складі 81 класу, де навчалось 4728 дітей [6; 7]. Але навіть таке швидке збільшення кількості народних училищ не покривало існуючих потреб міста в навчальних закладах цього рівня: в 1886 р. за відсутністю місць не було прийнято до училищ близько 300 дітей, в 1887 р. — 500 [8; 9].

При вирішенні питання про відкриття нових училищ або класів при існуючих училищах, міська дума віддавала перевагу районам, де проживало найбільш соціально незахищене населення. Так, в 1884 р. нові класи були відкриті при училищі на Новій Слободці та Дальницькому училищі, в 1885 р. — рукодільний клас на Слободці-Романівці, в 1886 р. — на Молдованці та Куяльницькому лимані [10; 11; 12].

Зі зростанням кількості народних училищ, збільшувалися і видатки міста на їх фінансування: в 1879 р. на утримання 27 училищ було асигновано 55. 022 крб., в 1877 р. 42 народних училища та міське училище “Ефруссі” обійшлися місту в 113. 361 крб. [13; 14].

Окрім народних училищ, на балансі міста знаходилися: Одеська Маріїнська Міська Громадська жіноча гімназія, Одеська Міська жіноча прогімназія, Одеське міське дівоче училище, Одеське міське училище “Ефруссі” та інші навчальні заклади.

Слід зазначити, що органи міського самоврядування не об-

межувалися цільовим фінансуванням закладів освіти. Велика увага приділялася заохоченню та соціальній підтримці вчителів та бідних учнів. Наприклад, із загальних сум по Міській Управі до свят Різдва Христового всім вчителям народних училищ виплачувалося від 12 до 15 крб.; певні грошові суми виділялися окремим викладачам у зв'язку з тяжкою хворобою, а у випадку смерті, — допомога надавалася членам сім'ї. Так, в 1885 р. по смерті вчителя Д. Цвеклінського та вчительки А. Наргінської міська дума взяла на себе видатки по похованню, а також призначила вдові Цвеклінського пенсію на виховання дітей по 180 крб. на рік та дочці Наргінської — стипендію до закінчення курсу в Маріїнській гімназії — по 25 крб. в місяць [15]. Діти з незаможних родин звільнялися від плати за навчання: в 1880 р. із 483 вихованок Маріїнської гімназії 172 вчилася безкоштовно; в Міській жіночій прогімназії 41-а зі 150 учениць були звільнені опікунською радою від плати за навчання; не вносили плати з дозволу Міської Управи і незаможні учні училища “Ефруссі” [16; 17]. Одна з поширених форм заохочення та підтримки кращих випускників середніх навчальних закладів із незаможних сімей — виплата їм стипендій (від 150 до 500 крб. на рік) під час навчання в вищих навчальних закладах Одеси, Москви, Санкт-Петербургу та ін. міст [18; 19].

В групу обов'язків міських органів громадського управління “Міське положення” відносило і участь їх в заходах по охороні здоров'я. До початку 80-х років робота в цій області проводилася досить мляво, оскільки майно і кошти, які раніше належали громадській опіці, після утворення земств були передані останнім. Це давало привід містам ухилятися від відкриття лікувальних та благодійних установ, зазначаючи, що це відноситься до компетенції земств [20].

Згодом медична допомога населенню, як і освіта, стає одним із пріоритетних напрямків діяльності міських дум і управ. Але, враховуючи обмеженість власних коштів, міські самоврядні органи зосереджували увагу не стільки на відкритті нових медичних установ, скільки на розширенні та дообладнанні існуючих. Наприклад, в 1879 р. виконавча комісія в зв'язку з тим, що міська лікарня, не вмещаючи всіх хворих, користується непристосованими найманими будинками, звертається в Думу з докладом про необхідність замінити наймані приміщен-

ня будівлями при лікарні. Після прийняття Думою позитивно-го рішення було побудовано: барак для внутрішніх хворих; для нервових; для інфекційних з трьома відділеннями; хронічне відділення при богадільні на 70-80 ліжок та ін., що обійшлося місту в 44. 684 крб. [21].

Окрім названих, при лікарні існували відділення для божевільних, хронічних хворих, сифілітиків (лікувалися безкоштовно), лиманне (діяло тільки влітку), тимчасове для військових (на 100 ліжок). Особлива турбота в лікарні виявлялася про злиденних пацієнтів, які звільнялися від плати за лікування: в 1879 р. з 7. 265 хворих безкоштовно отримали медичну допомогу 4. 807; в 1885 р. (відповідно) 6. 482 /1. 977 осіб [22; 23].

Для цієї ж категорії пацієнтів при лікарні діяло Маріїнське відділення на 20 ліжок (безоплатне лікування), яке утримувалося на відсотки з капіталу, що був пожертвований вдовою таємного радника Маріні та на додаткові асигнування міста. За рік в цьому відділенні отримували допомогу більше 200 хворих [24; 25; 26].

Ще один засіб лікарняної допомоги міському населенню — влаштування при лікарнях амбулаторій для “приходящих” хворих, де городяни могли отримати консультацію лікаря та ліки. Заможні пацієнти платили за прийом від 15 до 20 коп., бідні користувалися допомогою безкоштовно. Слід відзначити, що ця форма медичної допомоги виявилася досить ефективною: тільки в міській лікарні за рік обслуговувалося амбулаторіями більше 10 тис. осіб [27; 28; 29].

Фінансування медичних установ було для Одеси досить складним завданням, оскільки видатки на ці цілі поглинали значну частину міського бюджету: в 1897 р. 19,1% усіх витрат склали витрати на благодійні установи та лікарську справу (для порівняння: загалом по Херсонській губернії — 6,5% [30]). На прикладі Одеської міської лікарні ми бачимо, що виділення коштів для цього закладу з року в рік не було стабільним: в 1879 р. на утримання 950 осіб було асигновано 272 тис. крб.; 1884 р. (880 осіб) — 276 тис крб.; 1885 р. (880 осіб + 150 надкомплектних) — 280 тис. крб.; 1886 р. (те ж) — 292 тис. крб. [31; 32; 33; 34]. Тому міській думі необхідно було виявляти винахідливість у пошуку джерел грошових надходжень. Так, наприклад, враховуючи складність ситуації з фінансуванням

міської лікарні та необхідність залучення додаткових коштів, міською Думою було ухвалено рішення: 1) збільшити плату за лікування хворих, що перебувають на простому та покращеному утриманні; 2) ввести в Одесі особливий лікарняний збір по 1 крб. в рік з прислуги, ремісників та чорноробів; 3) ужити на користь міста всю суму губернського земського збору, що надходить від Одеси з торговельних документів [35].

В цілому ж, незважаючи на всі труднощі, міським органам самоврядування вдалося підняти рівень муніципальної медицини на значно вищий рівень.

Досліджуючи основні напрямки та форми соціальної підтримки окремих категорій населення в містах, не можна обійти увагою численні благодійні організації, які працювали в цій сфері в тісному контакті з місцевими та земськими самоврядними органами і значно розширили та збагатили арсенал засобів соціального захисту. Проілюструємо це на прикладі однієї з таких установ.

В 1877 р. в Одесі на базі Жіночого благодійного товариства було створено Товариство допомоги бідним.

Для кращої організації та координації роботи, накопичення коштів було сформовано Центральний комітет, головою якого було обрано графиню О. В. Левашову (в різні часи цей пост займали: М. А. Дрентельн, М. А. Гурко, М. С. Рооп, Н. М. Зелена, Н. Ф. Єранцева, А. І. Шувалова, В. А. Нейдгарт [36]). Окрім цього, місто було поділено на 10 дільниць, в кожній з яких сформовано місцевий комітет: Соборний, Покровський, Архангело-Михайлівський, Миколаївський-Карантинний, Сретенський, Казанський, Петро-Павлівський, Михайлівський на Молдованці, Ново-Слобідський, Вхідно-Ієрусалимський. Для участі в справах місцевих комітетів запрошені були також члени жіночого благодійного товариства та представники міського духовенства всіх віросповідань [37].

Аналіз діяльності Центрального та місцевих комітетів дозволяє зробити висновок, що головний акцент в ній робився на **відкриті форми опіки**, серед яких домінували грошова допомога та допомога натурою — продуктами, одежею, взуттям, паливом і т. ін., про що свідчить і Статут Товариства, Так, в § 3 зазначається: “Помощь оказывается по преимуществу продовольственными предметами и вещами первой необходимости. То-

лько в исключительных случаях — пособие деньгами. Общество содействует бедным приисканием работы, медицинским пособием, помещением в учреждениях дешевых квартир и других благотворительных учреждениях, определением детей в школы и мастерские, без производства во всех случаях каких бы то ни было постоянных платежей из средств общества” [38].

За період 1890-1891 рр. Товариство надало допомогу хлібом та паливом 5208 особам, в цей же період грошову допомогу отримали 360 осіб [39].

Слід відзначити, що форми відкритої опіки були дуже різноманітними. Наприклад, Товариство видавало безкоштовні білети для проїзду по південно-західним залізницям та на пароплави Російського Товариства Пароплавства і Торгівлі особам, які зверталися в ЦК з проханням про безкоштовне відправлення на Батьківщину (таких білетів з 1 вересня 1890 р. по 1 вересня 1891 р. було надано 70) [40]. Значні кошти виділялися установою на **відкриття дешевих їдалень для дорослих**, де бідні люди могли пообідати за символічну плату, а в окремих випадках і безкоштовно. За 25 років (1878-1903 рр.) їх було відкрито п’ять (1882 р., 1885 р., 1894 р., 1900 р., 1901 р.) [41]. В цьому списку особливо виділялася відкрита на честь 100-ліття Одеси “Ювілейна їдальня”, яка на відміну від інших мала відділення для “застенчивой бедноты” з інтелігентного стану, зокрема для студентів. В їдальні відпускалося два розряди обідів: для простого народу — 8 коп. (борщ або суп з м’ясом, каша, чорний хліб) та для інтелігентної публіки і студентів — 15 коп. (суп з м’ясом, смажене м’ясо з соусом, кава або чай, два сорти хліба). Вже в перші роки своєї діяльності їдальня обслуговувала до 400 осіб на день [42].

Немаловажне місце в соціальній роботі місцевих комітетів займала **опіка дітей**, де було запроваджено таку цікаву форму, як відкриття дитячих їдалень, які були створені при Соборному, Сретенському та Молдаванському дільничних комітетах Товариства допомоги бідним. Головне завдання цих установ — допомога батькам, які не мали де залишити дітей під час робочого дня. В їдальнях діти знаходилися з ранку до вечора. За цей час вони отримували триразове харчування (5 коп. в день), навчалися грамоті, рукоділлю. Найбіднішим дітям за успіхи та старанну поведінку нерідко видавалися одежа, взуття, іграшки

та інші необхідні речі, які в більшості випадків були пожертвовані приватними особами. Особлива увага приділялася духовно-моральному розвитку: в святкові дні дітей водили в церкву, вели духовні бесіди, роздавали книжки релігійно-морального змісту. Всього в їдальнях за період з 1 вересня 1890 року по 1 вересня 1891 року опіку отримали 42 тис дітей (близько 140 осіб щоденно) [43].

В листопаді 1895 р. на Слободці-Романівці було відкрито денний дитячий притулок, при якому сформовано відділення для немовлят “Ясла”. Відділення було влаштовано за ініціативою почесного члена Центрального Комітету Г. С. Супічіча, який спеціально ознайомився з улаштуванням таких притулків за кордоном. Загалом п’ять дитячих денних притулків Товариства в період з 1884 до 1903 року відвідали 978. 650 дітей [44].

У зв’язку з оголошенням у листопаді 1876 р. мобілізації, під особливу опіку було взято сім’ї військових. Згідно з положенням, затвердженим імператором 25 червня 1876 р., опікування сімей чинів запасу та ратників відносилось до обов’язку земств та міст, які зобов’язані були підтримувати тих, хто не мав достатніх коштів для існування. Зокрема, місто або селище, в якому проживала сім’я повинне було надати їй безоплатне приміщення з опаленням в тому випадку, якщо сім’я не мала власного житла або безкоштовного притулку. На плечі земств, окрім грошової допомоги, лягало і забезпечення таких сімей певними нормами продуктів [45].

Значу роль в упорядкуванні цієї роботи відіграло Опікунство для допомоги сім’ям військових, створене за пропозицією генерал-майора графа В. В. Левашова в 1877 р. при Центральному комітеті Товариства допомоги бідним в Одесі. Місцеві комітети Товариства збирали та направляли в Одеську Міську Управу довідки про становище сімей військових, на підставі яких їм видавалася грошова допомога.

Розмір грошової допомоги не був точно визначений і тому в різні місяці коливався від одного до восьми карбованців на душу. За списками Одеського Військового начальника, тільки в 1876 р. було призвано з запасу 4196 нижчих чинів. Комісією Міської управи 919 сімей військових були визначені як ті, що мають право на грошову допомогу [46]. Кількість опікуваних постійно зростала (з 901 особи в травні 1877 р. до 1892 осіб в

листопаді). Всього в 1877 році було витрачено на грошову допомогу 17. 896 карбованців [47].

Заслуговує на увагу діяльність створеного в листопаді 1909 р. в Одесі Товариства допомоги бідним Пересипу. Населення Пересипу на той час складало близько 40 тис. жителів, більшість з яких — незаможні люди. Тому відкриття такого товариства було вкрай необхідним. Діяльність товариства поширювалася на Пересип, Куяльницький та Хаджибейський лимани. Район було поділено на 22 ділянки для того, щоб нужденні зверталися за допомогою безпосередньо до найближчої ділянки. Серед форм відкритої допомоги Товариства найбільший інтерес представляють: допомога хворим і дітям продуктами; виплата боргів за квартири; лікування хворих на дому; лікування та годування бідних породіль; надання грошової допомоги на поховання померлих; оплата за навчання в університеті або середніх навчальних закладах тим, кому погрожувало відрахування за несплату; допомога калікам в протезуванні; відкриття дешевих їдалень та харчувальних пунктів під час епідемії холери 1910 р., надання можливості безкоштовного користування лазнею; відкриття власної м'ясної крамниці, де м'ясо продавалося по нижчим цінам, ніж на базарах і т. ін. [48].

В опікунській діяльності діляничних комітетів певне поширення отримала така форма соціальної допомоги як **працевлаштування** громадян з обмеженою працездатністю, сімейних жінок, підлітків, що не мали спеціальності. Так, Товариством допомоги бідним Пересипу було відкрито Будинок праці, в якому бідні люди, особливо жінки, знаходили для себе працю під час безробіття [49]; при Одеському Товаристві допомоги бідним влаштовано жіночу рукодільню, де тільки за один рік (1/IX-1890 — 1/IX 1891 р.) було надано роботу 135 швачкам [50].

Завершуючи розмову про форми та засоби соціальної підтримки міського населення, слід відмітити, що, окрім відкритих, великого поширення (в тому числі в Одесі) набули **закриті форми опіки**, які включають допомогу через мережу інститутів опіки: богаділень, лікарень, притулків, сирітських будинків, училищ і т. ін. Особливий акцент при цьому робився на найбільш знедолену частину нужденних — немічних, хворих, бездомних, старих, безпритульних та безпорадних дітей.

В Одесі в др. половині XIX ст. існувала низка закладів за-

критої опіки, причому велику роль в їх заснуванні, діяльності відігравали і національні громади міста і окремі релігійні конфесії. Назвемо деякі з цих закладів (в дужках зазначена дата заснування): Міський сирітський будинок (1821), Богадільня при Євангелістсько-лютеранській церкві (1826), Міська богадільня з відділеннями (1832), Училище глухонімих (1845), Єврейський сирітський будинок (1868), Сирітський будинок при Євангелістсько-лютеранській церкві (1874), Єврейська богадільня (1884), Інвалідний будинок (1886), Дитяча їдальня та притулок для ночівлі (1888), Міський притулок для опіки немовлят (1890) та багато інших [51].

Таким чином, підсумовуючи сказане, ми можемо зробити висновок, що основними напрямками соціальної діяльності міських органів самоврядування в Одесі (як і в інших великих містах) були: розвиток народної освіти, заходи по охороні здоров'я, підтримка соціально незахищених верств населення, в якій широко використовувалися форми як відкритої, так і закритої опіки. В реалізації своєї соціальної політики Міські Думи та Управи працювали в тісному взаємозв'язку з численними благодійними організаціями.

Джерела та література:

1. Марченко О. М. Діяльність органів міського самоврядування Півдня України в пореформений період XIX ст. // Записки исторического факультета. — Вип. 2: Історія України. — Одеса, 1996. — 122 с.
2. Одеса 1794-1894: Издания Городского Общественного Управления. К столетию города. — Одесса: Типография А. Шульце, 1895; Стурдза А. Взгляд на богоугодные заведения Одессы. — Одеса, 1843. — 20 с.
3. Кузьмин К. В., Сутырин Б. А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX в.). — М., 2002. — 480 с.; Фирсов М. В. История социальной работы в России: Учеб. Пособие. — М., 1998. — 246 с.; Холостова Е. И. Социальная работа: Учебное пособие. — М.:Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2004. — 692 с. та ін.
4. Марченко О. М. Названа праця. — С. 63.
5. Там само. — С. 64-65.
6. Отчет о деятельности Одесской Городской Управы и о состоянии подведомственных ей частей за 1879 г. — Одеса: Франко-Русская типография Л. Даникана, 1880. — 79 с. — С. 53.
7. Объяснительная записка к отчету Одесской городской управы за 1887 г. по народному образованию и содержанию городских са-

- дов и Александровского парка. — Одеса: Типография А. Шульце, 1888. — 47 с. — С. 4.
8. Объяснительная записка к отчету Одесской городской управы за 1886 г. — Одеса: Типография А. Шульце, 1887. — 56 с. — С. 21.
 9. Объяснительная записка к отчету... за 1887 г. — С. 7.
 10. Отчет Одесской Городской Управы о ее деятельности и о состоянии подведомственных ей частей за 1884 г. — Одеса: Типография А. Шульце, 1885. — 57 с. — С. 21-22.
 11. Отчет о деятельности Одесской Городской Управы и подведомственных ей частей за 1885 г. — Одеса: Типография А. Шульце, 1886. — 92 с. — С. 21.
 12. Объяснительная записка к отчету... за 1886 г. — С. 21.
 13. Отчет о деятельности... за 1879 г. — С. 54.
 14. Объяснительная записка к отчету... за 1887 г. — С. 8.
 15. Отчет о деятельности... за 1885 г. — С. 23.
 16. Отчет о деятельности... за 1879 г. — С. 48, 50.
 17. Отчет о деятельности... за 1885 г. — С. 32.
 18. Отчет Одесской Городской Управы... за 1884 г. — С. 22.
 19. Отчет о деятельности... за 1885 г. — С. 23.
 20. Марченко О. М. Названа праця. — С. 63.
 21. Отчет о деятельности... за 1879 г. — С. 36.
 22. Там само. — С. 38.
 23. Отчет о деятельности... за 1885 г. — С. 38.
 24. Отчет о деятельности... за 1879 г. — С. 36.
 25. Отчет о деятельности Одесской Городской Управы и о состоянии подведомственных ей частей по военному отделению и отделения городской управы по заведыванию благотворительными учреждениями за 1881 г. — Одеса: Типография П. Франкова, 1882. — 24 с. — С. 12.
 26. Отчет Одесской Городской Управы... за 1884 г. — С. 56.
 27. Отчет о деятельности... за 1879 г. — С. 38.
 28. Отчет Одесской Городской Управы... за 1884 г. — С. 35.
 29. Отчет о деятельности... за 1885 г. — С. 37.
 30. Марченко О. М. Названа праця. — С. 65.
 31. Отчет о деятельности... за 1879 г. — С. 39.
 32. Отчет Одесской Городской Управы... за 1884 г. — С. 37.
 33. Отчет о деятельности... за 1885 г. — С. 39.
 34. Объяснительная записка к отчету... за 1886 г. — С. 41.
 35. Отчет о деятельности... за 1881 г. — С. 21.
 36. Егоров А. Е. Очерк благотворительной деятельности состоящего под Высочайшим Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны покровительством Общества для помощи бедным гор. Одессы за XXV лет (1878-1903). — Одеса: Типография Е. И. Фесенко, 1905. — 56 с. — С. 8, 16, 21, 25, 26, 39, 55.

37. Отчет ЦК попечения о бедных в Одессе за 1877/1878 г. — Одеса: Типография Франкова, 1878. — 26 с. — С. 4, 5.
38. Егоров А. Е. Названа праця. — С. 12.
39. Отчет Центрального Комитета состоящего под высочайшим покровительством ея императорского величества Общества для помощи бедным г. Одессы с 1-го сентября 1890 по I сентября 1891г. — Одеса: Типография “Одесского Листка”, 1892. — С. 4.
40. Там само. — С. 4.
41. Егоров А. Е. Названа праця. — С. 17, 23, 27, 43.
42. Там само. — С. 27-29.
43. Отчет Центрального Комитета... с 1-го сентября 1890 по I сентября 1891 г. — С. 5, 6.
44. Егоров А. Е. Названа праця. — С. 31, 51.
45. Объяснительная записка к отчету Одесской городской управы по распорядительному отделению за 1877 г. — Одеса: Франко-Русская типография Л. Даникана, 1878. — 76 с. — С. 26.
46. Отчет ЦК... за 1877/1878 г. — С. 24, 25.
47. Объяснительная записка к отчету Одесской городской управы по распорядительному отделению за 1877 г. — С. 27.
48. Отчет общества пособия бедным на Пересыпи за время с 22 ноября 1909 г. по 1-е января 1911 г. — Одесса: Типография “Русской речи”, 1911. — С. 3-9.
49. Там само. — С. 9.
50. Отчет Центрального Комитета... с 1-го сентября 1890 по I сентября 1891 г. — С. 7, 8.
51. Одеса 1794-1894: Издания Городского Общественного Управления. К столетию города. — Одесса: Типография А. Шульце, 1895. — С. 798-803.

Г. К. Парієнко, Л. Ф. Домбровська

**ДО ПИТАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ ТА СТАНОВИЩЕ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XVII — XVIII ст.**

Актуальність процесів українського державотворення, боротьби за відродження державності українського народу на всіх етапах до шляху незалежності сьогодні є в центрі уваги не лише вітчизняних істориків, політиків, а і зарубіжних дослідників.

Важливу сторінку вітчизняної історії складає період боро-